

מרדכי חיים רומקובסקי

הערכה מחדש*

מיכל אונגר

פעילותם של היודנקרטים - נציגי ההנהגה הפוליטית הפורמלית שפעלה בגטאות וביישובים יהודיים בשטחי הכיבוש הגרמני - הייתה שנויה במחלוקת כבר בזמן ההתרחשויות, ומוסיפה להעסיק ניצולים, היסטוריונים ומחנכים עד היום. במאמר זה עוסקת מיכל אונגר, מחברת הספר "לודז': אחרון הגטאות בפולין", בדמותו של מרדכי חיים רומקובסקי, שהיה אולי השנוי ביותר במחלוקת מבין כל מנהיגי היודנרטים. היא מציגה את הדימויים השונים, השליליים ובמידה פחותה החיוביים, שדבקו ברומקובסקי עם השנים, ומנסה לגבש הערכה מאוזנת ומבוססת על דמותו ופעילותו.

תנועות הנוער כמנהיגות חלופית במזרח אירופה

ישראל גוטמן

המאמר שלפנינו מבוסס על הרצאה שנשא ישראל גוטמן לפני כעשרים שנה בכנס שעסק בתנועות הנוער הציוניות בשואה. המאמר מציג פן אחד מקורפוס המחקר רחב היריעה של פרופ' ישראל גוטמן, שנמנה עם דור המייסדים של חוקרי השואה בישראל ועסק בהיבטים השונים של חייהם ושל עולמם הפנימי של יהודי פולין בתקופת השואה. חשיבותו של המאמר היא בהתמודדותו האנליטית עם שאלת מעמדן של תנועות הנוער היהודיות - שהיו ביסודן גוף חוץ-ממסדי - כהנהגה חלופית של הציבור היהודי.

בשנים האחרונות קיים בין ההיסטוריונים העוסקים בתקופה ויכוח על שאלת אופיין הציבורי של תנועות הנוער הציוניות בין מלחמות העולם. גוטמן מייצג במאמר שלפנינו את העמדה שתנועות אלו פעלו בשנות העשרים והשלושים בכמעין אקס-טריטוריה - היינו, הן התמקדו אך ורק בחזון העתיד של החיים בארץ ישראל, ונמנעו ממעורבות בעלת משקל בבעיות החיים היהודיים בפולין ("עבודת ההווה" כלשונו). מאליה עולה ממאמרו תמונה שלפיה השינוי ההדרגתי שחל בעמדתן ביחס לאירועי ההווה ולמעורבותן בהנהגה היה שינוי מהותי. חוקרים אחרים, ביניהם אהרון וייס, הצביעו על מעורבות עמוקה יותר של התנועות בחיי הציבור היהודי בעשורים שקדמו לשואה, ועל כך שהשינוי שחל במעמדן הציבורי בתקופת השואה היה המשך טבעי של הווייתן הקודמת. כך או כך, מהמאמר עולה שבמשך רוב תקופת החיים בגטאות תנועות הנוער לא התיימרו להחליף את הנהגת היודנטר הממסדית, אך מצד שני הן בנו את מעמדן כקול אופוזיציוני, כך שבשלב הקריטי של ההשמדה הן יכלו לפנות אל כלל הציבור בהצעה לדרך תגובה שונה במהותה מזו שהציעו היודנטרים.

חשוב לציין שהמאמר, שמקורו כאמור בדיון על תנועות הנוער הציוניות החלוציות, אינו מתייחס לפעילותן ולאופיין של תנועות נוער יהודיות אחרות שפעלו בגטאות, בראש ובראשונה לתנועת ה'צוקונפט' (עתיד) של ה'בונד'. מחקרים נוספים על תנועות הנוער למיניהן, הן הציוניות הן הלא-ציוניות, עתידים לשפוך אור נוסף על שאלת מעמדן הציבורי והשפעתן על דפוסי ההנהגה היהודית בתקופה השואה.

רבנות כהנהגה במזרח אירופה בתקופת השואה

הערכה מחדש*

חוי דרייפוס

לצד ההנהגה היהודית הרשמית שכוננו הנאצים במזרח אירופה בתקופת השואה - היודנרטים - המשיכה לפעול בחלק ניכר מאזורים אלו גם הנהגה רבנית. הרשויות הנאציות ראו ברבנים חלק מהותי מהמנהיגות היהודית, כפי שעולה למשל מאיגרת הבזק של היידריך, שקבעה בספטמבר 1939 כי יש להרכיב את היודנרט "ככל האפשר מאישים סמכותיים והרבנים שנותרו". היו אמנם רבנים שהשתלבו בצורה זו או אחרת בהנהגה הקהילתית הרשמית, אך זו הייתה תופעה שולית. מעמדם כרבנים לא מוסד בתוך הקהילה היהודית תחת הכיבוש הנאצי, אך עם זאת, העובדה שרבנים רבים נמנעו מלעזוב את קהילותיהם ערב הכיבוש הנאצי או בראשיתו הקנתה למעמדם כמנהיגים ממד של המשכיות רבה יותר מאשר להנהגה הפוליטית המפלגתית החילונית. למרות העניין הרב שמעוררת סוגיית מעמדם של הרבנים כהנהגה לא-רשמית, העיסוק המחקרי בה היה מצומצם מאוד עד לאחרונה.

חוי דרייפוס (בן ששון), חוקרת בולטת של החיים היהודיים במזרח-אירופה בתקופת השואה, מנסה להתמודד במאמר זה עם סוגיית מעמדם של הרבנים בציבור היהודי בתקופה זו, בהתבססה על מקורות רבניים מגוונים. בתחילת הדברים היא מציגה את דפוסי ההתמודדות של רבנים עם השאלה אם לעזוב את אזורי הכיבוש או להישאר. עזיבתם של רבנים רבים, כמו של גורמי הנהגה נוספים, זרעה כידוע דה-מורליזציה קשה בקהילותיהם. עם זאת, כך מראה דרייפוס, ניתן למצוא תיעוד לנסיבות שבעטיין קיבלו רבנים שונים את ההחלטה להישאר בקהילתם ולשיקולים שהנחו אותם, מתוך תחושת אחריות לעתידה. רבנים אלו - בין שהיו רבני קהילות ובין שהיו רביים (אדמורי"ם) חסידיים - כך היא קובעת, המשיכו להיות גורם בעל סמכות עבור רבים, ויש לפיכך לראותם כחלק אינטגרלי של ההנהגה היהודית בתקופת השואה.

המאמר מציג כמה דוגמאות לפעילויות הנהגה של רבנים, הן בתחום הפסיקה ההלכתית וההנהגה הרוחנית הן במעורבותם בשאלות יומיומיות מעשיות יותר שהעסיקו את הקהילה. דרייפוס מערערת על הדעה הרווחת שמנהיגים דתיים ויהודים מן השורה הקריבו את חייהם על מצווה קלה כחמורה, ומציגה תמונה מורכבת יותר, שבה רבנים פסקו לעתים, דווקא מתוקף "וחי בהם", כי יש חובה הלכתית לעבור על מצוות, כמו למשל שמירת כשרות.

* מאמר זה הוא עיבוד של המאמר 'כצאן אשר אין לו רועה? - רבנים ומעמדם בשואה', בתוך: זיכרון בספר - קורות השואה במבואות לספרות הרבנית (ירושלים: הוצאת ראובן מס ומכללה ירושלים, תשס"ח) בעריכת א' ידידיה, נ' כהן וא' פרבשטין. המאמר מתבסס בעיקר על מאגר המבואות לספרות הרבנית, האוצר את סיפוריהם של יותר ממאה רבנים ניצולי שואה, אשר העלו את זיכרונותיהם והגותם על השואה לא כיצירה פני עימה אלא כמבוא לספר קודש שכתבו. המאגר יצא לאור על גבי תקליטור בשנת תשס"ז, על ידי המרכז ללימודי השואה, מכללה ירושלים.

|| לא כולי אמות! || NON OMNIS MORIAR

רפואה יהודית בגטאות מזרח אירופה שאלות של הנהגה, שליחות ופרופסיה

לאה פרייס

במאמר זה, לאה פרייס – מנהלת פרויקטים במכון לחקר השואה ביד ושם ואחת הבולטות בדור המשך של החוקרים הישראלים העוסקים בשואה בגטאות מזרח אירופה, מתמודדת עם שאלת פעילותם של הרופאים כמנהיגות בגטו. כבר בתקופת ההשכלה התבלטו הרופאים ובעלי ההשכלה הרפואית כבעלי מעמד מיוחד בחברה היהודית באירופה. אמנם הם לא העמידו עצמם כחלופה להנהגה הקהילתית או הרבנית, אך השילוב בין השכלתם, היכרותם המיוחדת עם החברה הסובבת (בין השאר הודות להשכלה הלשונית והמדעית שרכשו בלימודיהם) וכישוריהם המקצועיים מצילי החיים הקנו להם יוקרה ומעמד מיוחד. הרפואה הייתה אחד המקצועות החופשיים המובהקים שהשתלבותם והצלחתם של יהודים בו אף זיכתה אותם בהערכתם של רבים מבני החברה הסובבת שהזדקקו להם.

פרייס מתארת את מעורבותם של הרופאים בהנהגה היהודית הרשמית (היודנטים) – מעורבות שלא בהכרח נוצרה ביוזמתם, אלא בשל הצורך הגובר בהתמחותם, וכן הודות לקשריהם עם החברה הלא-יהודית מחוץ לגטו. פרייס גם מציגה כמה דוגמאות להכרה גרמנית במיצב (סטטוס) המקצועי של הרופאים ובחיוניותם.

עיקר המאמר דן בשאלה שפרייס מכנה "שליחות או פרופסיה", ומאיר את תודעתם העצמית של הרופאים היהודים, אשר פעלו למימוש אחריותם בשם ערכים מקצועיים והומניים, אך עם זאת תפסו עצמם לעתים גם כמייצגי הקולקטיב היהודי ולעתים אף כמנהיגיו. שאלת הבחירה בין ה"שליחות" ל"פרופסיה" עלתה בהקשר אחד בתקופה הראשונה בגטאות, שאז ניסו הרופאים לתרום את תרומתם לשמירת רצף הקיום היהודי, ובאופן אחר בתקופת האקציות והרציחות ההמוניות. מעמדם של הרופאים היה ללא ספק ייחודי, ובכל זאת נדמה שדיונה של פרייס בהקשרם עשוי לשמש מודל לבחינת המאפיינים החברתיים והמנהיגותיים של קבוצות פרופסיונליות אחרות בציבור היהודי בתקופת השואה: משפטנים, אנשי אקדמיה, מחנכים ועוד.

במסגרת זו בחרנו להתבונן בסוגיית ההנהגה באמצעות תיאור דילמות, שבפניה עמדו ההנהגות למיניהן והצגת ההכרעות שקיבלו, מתוך ניסיון להבין לעומקם את השיקולים, שהובילו להכרעות אלו.

חשוב להדגיש, שברוב המקרים קבלת ההחלטה נעשתה מעמדה של דאגה ואמפתיה לציבור. יחד עם זאת הדיון יחשוף את הקושי והמגבלות בתוכם פעלה ההנהגה ומתוך כך תתבהר התובנה, שאף על פי, שהציבור היהודי על מנהיגיו חי בעולם נטול בחירה (על פי הגדרתו של הסוציולוג לורנס לאנגר) עשתה ההנהגה היהודית לגוניה ולסוגיה מאמצים לבחור ולהחליט. ניסיונותיה ולבטיה של ההנהגה בתהליך קבלת ההחלטות הם בעלי משמעות ערכית וחינוכית כאחד.

הצעה למערך:

בתקופת השואה התעוררו דילמות כמעט בכל תחום ונושא כדבר של יום ביומו. לפניכם כמה תיאורים של מצבים שהציבו דילמות בפני ההנהגה. אלה יאפשרו לתלמידים להכיר את מגוון התחומים שבהם עסקה ההנהגה ואת סוגי ההנהגות שהיו בשואה. את הדיון בדילמות ובהכרעות ניתן לקיים בקבוצות, ולאחר מכן לקיים דיון במליאה. בדיון יעשה ניסיון לברר מה הייתה משמעותן של ההכרעות ומה אנחנו יכולים ללמוד מהן על ההנהגה ועל התקופה.

לגבי כל דילמה נסו לברר:

- מהי הדילמה שעשויה הייתה להתעורר במקרה המתואר?
- עבור מי מצב זה עורר דילמה? אילו מבין המנהיגים היו צריכים לדעתכם להתמודד עם דילמה זו?

לאחר מכן עיינו בעדויות תוך התייחסות לכל דילמה, וחשבו על השאלות האלה:

- האם הוכרעה הדילמה? איזו הכרעה התקבלה? מי קיבל את ההכרעה?
- מי או מה העניק לו/להם את הסמכות לקבל את ההחלטה?
- על מי השפיעה ההחלטה?
- מה הניע אותו/ם לקבל הכרעה?
- מדוע דווקא את ההכרעה הזו?
- האם הייתה אפשרות להתחמק מהחלטה?

למה לעסוק בהנהגה?

בבואנו ללמוד את תקופת השואה יש מקום לקיים דיון בנושא ההנהגה כדי להעמיק תובנות בהקשר הספציפי של השואה, אך גם בשל חשיבותו הערכית והציבורית של הנושא ובשל העובדה שהוא מעורר שאלות מרכזיות, שיש להן השלכות חינוכיות. העובדה שבשנים האחרונות מושג ההנהגה בשואה נידון בהקשר רחב יותר מבעבר ונעשית הבחנה בין ראשות, שהיא בראש ובראשונה גוף מנהלי הממונה על ידי השלטונות, ובין צורות הנהגה אחרות, כולל כאלה, שצמחו באופן טבעי מהשטח, או הנהגות, שהיו קיימות עוד לפני השואה, מאפשרת שיח מורכב נטול הכללות. דיון זה מתקיים כחלק ממגמה מקובלת במחקר ובדיון החינוכי העדכני, השמה את הדגש על האדם הפרטי, דרכי חייו, וההתלבטויות, שבפניהן הוא עמד בנסיבות מסוימות ובדומה לכך בוחנת גם קבוצות למיניהן כגון נשים, נוער קהילות מסוגים שונים ועוד, בהקשר של ייחודן החברתי המגדרי הדתי וכו'.

בהוראת השואה מההיבט החינוכי מיוחסת חשיבות להוויית חייהם של היהודים לפני השואה – להתעמקות בעולמם הפוליטי, החברתי, הדתי – ככלי מהותי להבנת מלוא כובדו של האבדן; לרכישת יכולת להתייחס באמפתיה ובאופן מעמיק לסיפורם של היהודים בתקופת השואה; ולהבנה מעמיקה יותר של הדילמות, שהם עמדו בפניהם, של יחסם לקשיים ולאירועים, ומתוך כך של בחירותיהם.

בהתאם לגישה זו, בבואנו לבחון את נושא ההנהגה בתקופת השואה עלינו להתייחס לקשת רחבה של הנהגות, חדשות וותיקות, ולעמוד על מגמות של שבר והמשכיות בדרכי ההנהגה ובאופייה. אם בעבר הכללות, הטחת האשמות והצגת עמדות חדימשמעיות לגבי ההנהגה היו נפוצות בקרב הציבור על מחנכיו, הרי שמתוך נקודת המבט שהוצגה לעיל נגזרת התייחסות מורכבת שמפחיתה שיפוטיות.

שאלות חינוכיות

- את הדיון החינוכי בנושא ההנהגה אפשר למקד בכמה שאלות ביחס למנהיגים ולהבדלים ביניהם, כגון:
- מהי הנהגה? מהם הפרמטרים המגדירים מנהיגים?
- על רקע מה נבנה תפקידו של מנהיג?
- מה ההבדל בין בעלי תפקידים למנהיגים?
- עד כמה יזמה ההנהגה ועד כמה נצמדה להוראות?
- כיצד תפיסת המנהיג את מנהיגותו משפיעה על האופן שבו הוא מקבל החלטות ועל האופן שבו הציבור מקבל אותו?
- מה הופך מנהיג למנהיג?
- מה מקומו של הציבור בהפיכתו של אדם למנהיג?
- מי מגדיר את תפקידו ואת תחומי אחריותו של המנהיג?
- יש להתייחס בדיון לסוגי הנהגה שונים: ההנהגה הממונה – היודנט, וכן ההנהגה המסורתית, של רבנים, מחנכים, מדריכים בתנועות הנוער, רופאים וכדומה.